

МИОМИР ДАШИЋ

СТОЧАРСТВО И СТОЧАРСКА КРЕТАЊА У СЈЕВЕРНОЈ И СЈЕВЕРОИСТОЧНОЈ ЦРНОЈ ГОРИ ОД XVI ДО ПОЧЕТКА XX ВИЈЕКА

Црногорска држава, оформљена у дугом процесу ослободилачке борбе против Турске, обухвата дјелове територије више средњовјековних српских земаља - Зете, Рашке, Хума и Херцеговине. Географски она је знатним дијелом - сливовима Зете, Мораче, Цијевне и Црнојевића ријеке - нагнута према Јадранском мору и преко њега повезана са Медитераном. С друге стране, великим простором сјеверна и сјевероисточна Црна Гора токовима - Пиве, Таре, Лима и Горњег Ибра, који припадају Црноморском сливу - широко је отворена према Србији и Босни и Херцеговини, а преко њих и ка другим земљама Балкана и Подунавља.¹ Њене геополитичке везе са Медитераном и са широким балканским просторима биле су од битног утицаја на привредни живот народа током минулих стољећа, а од значаја су и данас.

Геоморфолошки посматрано земљиште Црне Горе великим својим дијелом је карстног састава, чинећи јужни и југоисточни дио динарског планинског система. Црногорско приморје и територија у његовом непосредном залеђу - Јадранског слива - изразито је карстног, кршевитог састава, с мало земљишта погодног за земљорадњу. Изузетак чине равничарски дјелови Зете, Улцињско поље, Бјелопавлићка равница, узани појасеви поред ријека и обале Јадранског мора, мала карстна поља и удолине у мору крша личе на оазе. Но, ма колико биле плодне, ове њивице нијесу могле донијети хране домаћинству за више од 5 до 6 мјесеци у години, а то значи да породице Старе Црне Горе не

---

¹ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд, 19.

би могле опстати, када не би било и других извора за прехрану. Више него што је давало оно мало ораница за живот људи давало је сточарство, посебно гајење оваца и коза, јер је ова врста стоке имала више извора за прехрану - траве, ситног жбуња, зановијети, листа, јасена, храста, граба и другог листопадног дрвећа. Некада су и на простору Старе Црне Горе - у изразито карстном дијелу као што су Цуце, Бјелице, Ђеклићи и други западни крајеви Катунске области, појединци држали по 100 па и више оваца и коза. У источном дијелу Катунске области, који се донекле разликује од западног, прије свега по томе што карст није онако изразит, гдје је вегетација богатија, има више пространих испаша и ливада, које за кишовитих љета могу дати и прилично сијена, чак до тридесетих година XX вијека поједина домаћинства држе и до 200 брава и коза. Коначно Ловћен са својом широм околином имао је велики значај за сточарство. То се може донекле рећи и за Румију, Суторман, Орјен и друге планине изнад Приморја. Милисав Лутовац, који је тридесетих година испитивао привредно географске одлике Катунског крша, каже: "Без ловћенских пашњака не би се могло замислити сточарство овог краја, а оно је било у прошлости, још и више него сад, главна привредна грана и основ живота. До недавно су Његуши и Цетињани имали доста велика стада оваца, а данас, међутим, једва 10% домаћинстава има по 20 до 30 брава."²

Недостатак зимске пиће био је главни узрок за смањење сточног фонда. Због тога су сточари са карстних простора вјековима били принуђени да са стоком зимују у Приморју. Неки сточари су у Приморју правили и привремене стаје, док су други за заштиту стада од невремена користили и пећине. Козе и овце су готово цијеле зиме напасане по утринама и тек у вријеме млађења давало им се по мало сијена, које су чобани преносили чак са Његуша, ловћенских сјенокоса и Румије и Приморје; сточарило се тако све до Другог свјетског рата.

Сјеверне и сјевероисточне дјелове Црне Горе претежно чине планине са бујним пашњацима, сјенокосним ливадама и листопадним шумама. Овај простор обилује богатим изворима, врелима, потоцима, ријекама, као и умјереном континенталном климом. Он припада зеленој зони динарског система и одувјек је био погодан за гајење стоке - оваца, говеда, коза, коња, па и свиња. Ова географска и геоморфолошка одлика битно је имала утицаја што је привреда Црне Горе све до савременог доба била, углавном, аграрно-сточарског карактера.

² М. Лутовац: *Привредно-географске одлике катунског крша*, Гласник Географског друштва у Београду, св. XXV, Београд, 1939, 40-50.

Сјеверни, сјеверноисточни дјелови Црне Горе, испресијецани дубоким кањонима и међусобно одвојени високим планинама, све до XX стољећа били су саобраћајно неповезани и изоловани од спољнег свијета и савремених цивилизацијских европских токова. Становништво ових простора још од искона, а српско од раног средњег вијека, бавило се екстензивном земљорадњом, а много више сточарством - полуномадског (или бирегионалног) типа, а мање појатским и стајским типом узгоја стоке. Тако је у оквиру кућне заједнице задовољавало своје основне животне потребе у исхрани и одијевању. Дуго су поједи-на племена - брдска, херцеговачка и старорашка - у овим регијама живјела у некој врсти изолације, привредне затворености и самосталности у односу на привредне и класне структуре друштва градова и жупа, односно нахија из окружења. То су били природни географски фактори од примарног утицаја на привредни живот, као и на формирање, развој и одржавање племенских организација и патријархалног друштва са снажним традиционалним облицима и садржајима патријархалне културе. Тек од друге половине XIX стољећа наовамо, када се стварају и јачају институције државне власти и развијају капиталистички привредни и друштвени односи, аутархични начин привређивања, чију основу су чинили земљорадња и сточарство, са традиционалним облицима и садржајима патријархалне културе, бивају изложени разарању и потискивању од продора капиталистичких друштвених односа.

Али циљ овог мог реферата није бављење тим процесима. Као што је најављено у програму овог научног скупа, мој задатак је да на синтетички начин, дакле крајње сажето, укажем на неке појаве у историјском развоју сточарства и сточарски начин привређивања у сјеверним и сјеверноистичним регијама данашње Црне Горе.

II

Већ је речено да је сточарство у прошлости било главна привредна грана и основ народног живота на простору данашње Црне Горе. Оно је битно утицало и на развијање традиционалне културе на овом простору. За развој сточарске привреде у зеленој динарској зони Црне Горе постојали су повољнији природни услови - травни терени (пространи пашњаци, ливаде и шуме) и богатство воде, што је од примарног значаја за прехрану стоке. Стара Црна Гора, па и Приморје, много су ограниченијих услова за гајење стоке. Стога је разумљиво да је ондје преовлађивало гајење коза које је лакше прехранити од осталих врста стоке, а такође и оваца.

Средњовјековни извори говоре да је сточарство сјевероисточних и сјеверних крајева данашње Црне Горе имало значајну привредну

улогу у српској држави. У повељама и другим српским средњовјековним правним споменицима помињу се бројне планине, пашњаци, ливаде и катуни на Проклетијама и њиховим сјевероисточним огранцима - планинама (Баба, Гозбаба, Чакор, Шекуларска ријека, Цмиљевица, Мокра, Штедим, Хајла, Плавске планине). Такође се помињу и катуни око жупа Плав, Добра Река, Будимље и неких других крајева од Старе Рашке и источне Херцеговине.³ У Васојевићима је сточарство изгледа од најстаријих времена било напредно. На такав закључак упућује и сама природа, обиље бујних планина, пашњака и ливада по свим крајевима простране племенске територије. У селу Краљима су, према предању, излазили на љетње одмаралиште краљеви лозе Немањића (отуда селу име Краље), јер су на оближњим планинским падинама "катунили њихови пастири, а у Коњусима су се отхрањивале ергеле државних коња у немањићко доба".⁴

Од времена турских освајања српских земаља сточарство је све до средине XIX вијека било најглавнија, ако не и једина привредна грана од које се живјело у Брдима, Потарју, Затарју, Полимљу, Бихору, Рожајском и другим крајевима. Уосталом, сточарство је било водећа привредна грана и у средишњим дјеловима Црне Горе, што је одговарало оновременим друштвеним, политичким и другим условима. То што је доминирало сточарство у привредном животу сјеверне Црне Горе од XV до XIX вијека било је условљено и погодностима за бирегионално сточарство (тансуманца), преовладавање брдског земљишта са доста пространих пашњака и ливада, као и бројност сточарског становништва које није било вично земљорадњи. Само у равничарским предјелима, а њих је знатно мање, сточарство је било од другостепеног значаја у привређивању.

У прва два вијека турске владавине, односно до краја XVII вијека, као и у средњовјековном добу, сточарско становништво Брда, Источне Херцеговине, Затарја, Полимља и Рожајског краја готово није познавало производњу хране за стоку, изузев сијена, и њега је било у недовољним количинама. Пространи пашњаци пружали су могућност

³ С. Новаковић, *Село*, Глас СКА, XXIV, 1891, *Законски споменици српских држава средњега века*, књ. V, Београд 1912; Р. Ивановић, *Дечанско власићелинство*, *Историјски часопис IV*, Београд 1954, 173-266; М. Лутовац, *Сточарство на североисточним Проклетијама*, Посебна издања Географског друштва, св. 14, Београд, 1933; *Иванградска (Беранска) коњина*, Београд, 1957; *Бихор и Корића*, Београд, 1967; Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Пошарје*, Београд, 1979; Б. Храбак, *Рурална привреда области САП Косова 1455-1600*, Гласник Музеја Косова (сепарат), Приштина, 1984, 145-178; *Сточарство и сточарски производи Косова и сусједних крајева 1455-1800*, Посебан отисак из "Acta historico-oeconomica Jugoslaviae", 15/1988, Загреб, 1988, 13-47; М. Дашић, *Васојевићи од њомена до 1960. године*, Београд, 1986, 21-29, 61-96; М. Цемовић, *Васојевићи*, Београд, 1993, 103-108.

⁴ Р. Вешовић, *Племи Васојевићи*, Сарајево 1935, 61

сточарима да за вријеме љета држе велики број стоке, нарочито оваца које су у позну јесен прејављивали на зимовник у равничарске крајеве Зете, око Скадарског језера и Црногорског приморја, или у Моравску Србију, Босанску Посавину, па и друге области гдје је било услова за зимску природну прехрану испашом. Ситна стока - овце, козе, па и свиње - прехрањивала се, углавном, оним што је налазила у природи, тј. травом, жиром, листом и евентуално спремљеним сијеном, сламом и лисником за прехрану зими. Овакав начин сточарске привреде омогућавао је становништву више самосталности, личне слободе и знатно већу могућност богаћења у односу на земљорадничку рају која је била подложна много већим обазам, дажбинама према турској држави и феудалним господарима спахијама-беговима и агама.

Сточарско становништво је током два прва вијека турске владавине уживало повластице, било је дужно да плаћа сточарски порез филирују, и то одсјеком. Та дажбина није представљала велико оптерећење за сточаре. Стога од друге половине XVI вијека многи ранији ратари из жупа у Полимљу или у оним у Херцеговини и другим средишњим крајевима данашње Црне Горе су се преоријентисали на сточарство, постали професионални овчари, козари и говедари. Турски пописни дефтери из друге половине XV вијека (за Херцеговачки санџак из 1477. или за Скадарски из 1485. и 1493), као и они из XVI вијека, свједоче да је на простору тадашње Херцеговине, Брда и Рашке (Полимља) постојало бирегионално сточарење. За сезонско сточарење служили су љетњи планински пашњаци доста удаљени од сталних станишта или зимовалишта у жупним предјелима гдје је било услова за зимску испашу стоке. Тако, на примјер, из пописног дефтера из 1477. оновремене Херцеговине (са сјеверозападним дјеловима данашње Црне Горе и са средњим Полимљем), имала је 205 џемата (катуна), односно 209 са дјеловима џемата којима су тачно била означена љетовалишта и зимовници.⁵ Слично стање биљеже и дефтери Скадарског санџака који је крајем XV вијека, поред данашње сјеверне Албаније, обухватао и територију Старе Црне Горе, Брда, Горњег Полимља и Метохије.⁶ Неки катуни су у свом саставу имали и села чији становници нијесу убројани у катуне, а присвојили су и мање парцеле обрадивих површина. Занимљиво је истаћи да је према пописном дефтеру из 1477. године највећи катун у Херцеговачком санџаку бро-

⁵ Б. Храбак, *Пољопривреда Босне и Херцеговине 1463-1700. године*, Зборник: Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд, 1995, 184; исти, *Челници сточарских заједница у источној Херцеговини у XIII-XV вијеку*, 2, Зборник за историју Босне и Херцеговине, 1997.

⁶ S. Pulahu, *Defteri i regjistrimit te sanxakut te scodres i vitis 1485*, I, Tirane 1974; M. Дашић, *Васојевићи од њомена до 1860. године*, 99-141.

јао 145 породица, а било је још четири катуна са преко сто домаћинства. Ријеч је углавном о катунима са данашњег простора Црне Горе из којих ће се развити јака племена - Дробњаџи, Пива, Бањани и друга.

Катуни (сточарска насеља) у току XVI, XVII и XVIII вијека постају све бројнији, јер се и ранији ратари из равничарских предјела, због ванекономског притиска, радије окрећу планини и одају гајењу стоке. Истина, најстарији турски извори (XV и XVII вијека) свједоче да су Турци у нашим земљама затекли доста развијено сточарство. О томе дају исцрпне податке званични пописи ситне стоке у појединим крајевима, на основу којих је купљен порез. Тако, на примјер, из једног таквог пописа из 1485. године који се односи на кадилуке Нови Пазар, Трговиште (Рожаје) и Бихор (обухваћено је 377 насеља на простору од данашњих Берана и Бијелог Поља до Косовске Митровице и Новог Пазара), јасно се види да су насеља задржала ранија имена и да су разлике већином незнатне у односу на данашња имена села. Порез на ситну стоку спадао је у државне порезе, а узиман је на овце и козе, изузимајући јагњад и јарад до године дана. Висина овог пореза у XV вијеку износила је до пола акче по овци и кози и није се осјетније мијењала, иако је временом опадала вриједност новца. Том економском политиком Турско царство је жељело да се не смањује сточни фонд, да становништво не би занемаривало гајење стоке. Тако, на примјер, у доба владавине султана Мехмеда II једна акча је узимана на три брера, а касније до краја XVI вијека једна акча на два брера. У XVII вијеку ова врста пореза је повећана па је на сваки брав плаћана по једна акча.

Припадници војничких и полувојничких редова били су, као и неки цивилни и војни високи функционери, ослобођени пореза до одређеног броја стоке. Тако спахије нијесу давали овај порез до 300 брера, а војници до 100 брера. Кнезови и примићури, као старјешине нахије и села, односно катуна, били су потпуно ослобођени овог пореза. Власи сточари имали су такође повлашћен положај у погледу давања овог пореза.⁷ Све је то ишло у прилог масовном гајењу стоке и на просторима данашње Црне Горе.

Турски извори свједоче да су поред летњих пашњака (јајлака) постојали и зимовници (килаци, хиберне), у неким крајевима било је и јесеништа (селина) гдје се стока држала од силаска са високих планина (обично од краја септембра до средине новембра). Са селина стока

⁷ Х. Хаџибегвић, *Порез на ситну стоку и коришћење исџаша*, Прилози за оријенталну филологију, св. VIII-IX, Сарајево, 1960, 68-85. - Висина пореза према броју стоке у почетку турске владавине одређивана је сваке године на дан првог априла. Касније је дјелимично тај датум мијењан. Уз порез - овчарину сточари су плаћали и торовину, која је у XV и првој половини XVI вијека износила 2 акче од једног стада, а касније је ово повишено на пет акчи.

се спуштала у жупска зимска станишта или је прејављивана у удаљене крајева гдје је било зимских испаша. Под бирегионалним сточарењем у најновијој литератури подразумијева се оно сточарење које је везано за климатски промијењена насеља, сталним и законски установљеним, а не како је означавано у ранијој нашој литератури као номадско и полуномадско.

Други облик сточарења био је појатско сточарство. Оно се састојало у томе што су се у близини сталних станишта, села, налазили пашњаци на којима је стока преко дана пасла или је тамо краће и ноћила у торовима, али се, по правилу, и преко љета враћала у село и ноћила у појатама (стајама). Тај издиг, изгон стоке на оближње пашњаке и њихово враћање у село био је карактеристичан за оне крајеве у којима се становништво бавило сточарством и ратарством. Овај вид сточарства највише је практикован за гајење, осим оваца и коза, и говеда и коња.

Прелазак на стајско сточарење зависио је од производње сијена и другог крмног биља. Историјски извори тек од краја XV вијека спомињу сијено као предмет трговине на варошким пијацама, и то у мањим количинама. Први пописни дефтери и они из XVI вијека готово и не спомињу сијено као комерцијалну робу, па је и узимање ушура од сијена сасвим ријетко. Тако, на примјер, херцеговачки дефтер из 1477. године спомиње у три случаја наплату десетка у сијену. Босанске канунаме (односе се ина сјеверно-западни и сјеверни дио данашње Црне Горе) говоре и о првим злоупотребама на рачун раје приликом ко-сидбе ливада. Ушур на сијено могао се узимати само ако су биле у питању ливаде. Сточари су плаћали траварину - обично једну овцу од стада.⁸ У канунама су постојале одредбе (1539) које су забрањивале да санџак-бегови људи напасају стоку на рајинским ливадама, као и да натјерују рају да коси њихове ливаде и чува коње. Ове одредбе јасно свједоче о томе колико се цијенила ливадска трава у XVI и XVII вијеку. Иначе, траварина је почела да се замјењује ушуром сијена, вјероватно, због тога што је временом напредовала производња сијена, а оно је вриједјело више од пет акчи колико је наплаћивана траварина од куће - домаћинства. Траварина и дрварина у Полимљу, као и сусједним крајевима Србије, у сливу Западне Мораве, биле су веће од дажбина на свиње.

⁸ Режим испаша на нашим просторима био је регулисан на основу старих обичајних правила. Турска власт је, међутим, настојала и да законски пропише права и обавезе сточара на коришћење испаша. Свако село је имало своју испашу, за коју није плаћан порез, било да се ради о љетњој испаши (yaylak) или зимској (кишлак). Међутим, сточари који су долазили са стране са стоком и користили се сеоским испашама били су обавезни да дају по једног брва - овцу или козу од стада. (Х. Хацибеговић, *Порез на сийну стоку*, 95-102).

У турским изворима се често наводе хаса-ливаде које су у Херцеговини и Полимљу даване спахијама, али остаје непознато да ли су од тога убирани ушури и ко би их могао користити. Босанска канунама из 1565. године прописивала је да се ливаде које су стално од старине служиле за испашу могу користити једино уз плаћање траварине - од стада је узимана овца. Овца је узимана од величине стада вриједна 20,25 или 10 акчи за коришћење љетњих и зимских пашњака. Сточари су плаћали по 20 акчи и на подигнута импровизирана станишта у оним мјестима гдје су зимовали са својим стадима. Знатан дио турске архивске документације се односи на сточарство и регулисање проблема око пашњака, водопоја, ливада, зимовалишта и плаћања траварине.⁹

За територију Босанског пашалука, који је обухватао сјеверозападне и сјеверне области данашње Црне Горе, нема у турској архивској документацији сачуваних тзв. дефтера, те наука није у могућности да наведе број ситне стоке, у првом реду оваца (приликом спровођења пописа). О броју стоке једино се може судити на основу дажбина које су припадале султану (у склопу султановог хаса), по пола акче од сваке овце, санџак-бегу по акчу од овце и спахији по пола акче. На основу тих дажбина могло би се закључити да је херцеговачки санџак 1477. године имао најмање 236.865 оваца. Данак на овце је касније ишао директно у царску касу, а не спахијама, те је Порта установила *аџнам-дефџере*. За разлику од раје која је свуда била обавезна да плаћа овчарину, сточари-власи су у прво вријеме турске владавине плаћали само филурију - годишњи порез одсјеком, док су других пореза били ослобођени.

Из пописног дефтера из 1585. године за кадилуке Нови Пазар, Трговиште (Рожаје) и Бихор (припадали Босанском пашалуку), видљиво је да је становништво држало велики број оваца. У дефтеру се, међутим, констатује да је у односу на претходну годину број оваца и коза био мањи за 35.000 грла. Тако су домаћинства у 165 села имала до 200 оваца, а поједина и до 300; осам домаћина, на примјер, држало је од 250-300 оваца, а било их је у кадилуку Нови Пазар који су држали и до 1.000 оваца. Занимљиво је истаћи да је у нахији Трговиште (Рожајски крај) са 57 села, забиљежено да је преко 2000 комада ситне стоке имало село Точилово (Тутин); у овој нахији 22 "хајмана" имала су 6.212 грла (просјечно сваки по 282 оваца). Попис с краја XVI вијека свједочи

⁹ О томе видјети опширније: Х. Хаџибеговић, *Порез на ситну стоку и коришћење испаша*; исти, *Званични подаци о ситном фонду на подручју Новоџ Пазара, Трговишта и Бихора из 1585. године*, Историјски записи, 4/1969, 585-587; Б. Храбак, *Ситочарство и ситочарски производи Косова и сусједних крајева 1455-1800*, 18-20.

да су Трговиште и Бихор били изразито сточарски предјели и да су домаћинства имала много десетина и стотина ситне и рогате марве.¹⁰ Пописи свједоче и о томе да су сточари у овим областима били углавном православци - Срби. Иначе, етничка слика Рашке области, односно Полимља почела се нагло мијењати тек од краја XVII вијека, када српска раја прелази масовније на ислам, што је била посљедица ратова хришћанских држава и Турске и велике сеобе Срба 1690. и касније 1737-38. године.¹¹

На смањење бројности стада утицале су сточне епидемије, што се да видјети из турских пописа у којима се региструје нагло опадање сточног фонда у току једне године у појединим областима данашње Црне Горе, односно оновременог Босанско-Румелијског пашалука.

На подручјима данашње сјеверне и сјевероисточне Црне Горе бисесилни сточари су углавном гајили овце, док су ратари поред оваца и коза држали и другу стоку. Да су сточари Херцеговине, Брда, Полимља, Бихора и Трговишта (Рожаја) располагали од XVII до средине XIX вијека великим бројем оваца, на то упућују количине вуне, коже, сувог меса и сира у трговачком промету са Дубровником, Котором, Перастом, Улцињом и другим градовима на Јадрану.

Ваља рећи да су козе у сточарству сјеверне и сјевероисточне Црне Горе имале мањег значаја у односу на нахијску или стару Црну Гору, гдје је њихово гајење имало доминантну улогу због природних услова прехране.

Број стоке је све до друге половине XIX вијека више зависио од патријархалне задруге (задружности једног домаћинства) него од величине посједа. Дуго времена је на просторима данашње Црне Горе било доминантно бирегионално или сесилно (бисесилно) сточарење, засновано, с једне, на љетњим пашњацима у свом крају, а с друге стране, на зимској прехрани стада у другим за то погоднијим крајевима. Ово сточарство било је знатно једностраније од савременог. Преовлађивала је овца, која је, као животиња екстензивних пашњака, могла да преваљује дуга путовања и да на широким просторствима долази до минимума исхране. Сточари из Брда и Херцеговине су се кретали од љетних пашњака ка зимском, углавном, у два смјера - према жупама у залеђу Јадранског мора и уз његову непосредну обалу. Тако су се стари Васојевићи из Лијеве Ријеке, Братоножићи, Ровчани, Морачани и Кучи спуштали у XV-XVIII вијеку у равничарске предјеле доњег тока

¹⁰ Х. Хаџибегвић, *Званични подци о сточном фонду*, 585-616.

¹¹ Хаџи Калфа, *О Балканском Полуострву*, Споменик XVIII-СКА, Београд 1892., 52; М. Лутовац, *Бихор и Коринџа*; О. Зиројевић, *Кроз Бихорску нахију 1571*, Симпозијум "Сеоски дани С. Вукосављевића", XIV, Пријепоље, 1992, 173-190; М. Дашић, *Васојевићи од имена до 1860. године*, 99-141; Е. Мушовић, *Први црногорски муслимани*, "Алманах", 3-4/1998, 5-9.

Мораче, Зете, и око обала Скадарског језера. Љеворечки сточари су за зимску исхрану стоке користили и пашњаке Црмнице. Један број њих је ондје временом своја зимска станишта претворио у стална насеља - Дупило и Глухи До, гдје се временом и формирано племе Глуходољани.^{11а}

Кад су се Васојевићи од почетка XVIII вијека почели ширити у долини Лима, насељавајући Горње Полимље, гдје се ово племе трансплантовало током XVIII и прве половине XIX вијека, у знатно јачу организацију од оне у матици - Лијевој Ријеци, што му је омогућило да се развије у једно од највећих динарских племена, смјер његових сточарских кретања ишао је ка сјевероистоку - Морави, Шумадији, Посавини, па и Босни. Експанзивно васојевићко племе је потискивало старији слој српског становништва Србљаке или Ашане - иначе проријеђено у устанцима и великим сеобама 1690. и 1737/38. године. Оно је временом запосјело све колико-толико погоне планинске просторе на горњем току Лима од Комова до источних огранака Проклетија - Чакора, Мокре планине, Цмиљевице и Турјака. Овладало је и планинама на размеђу Лима и Таре, почев од Трешњевица, Лисе, Градишнице, Турије, Јеловице до Бјеласице.

И племе Кучи се током XVIII вијека масовно распростраило у плавско-гусињској котлини, овладавши знатним дијелом и околним планинама.¹² У знатно повољнијим природним условима и богатијој средини Васојевићи, и други родови брђанских горштака, стално су ширили простор у долини Лима, често водећи са појединим племенима љуте борбе до истребљења. Кучи и Васојевићи су створили љуте крајине које су спријечиле да сјеверноарбанашка племена овладају долинама Таре и Лима. Они су скренули ту пустоносну албанску ријеку - како каже Јован Томић - према истоку, тако да су се експанзивни арнаутски сточари распростраили не само по Метохији и Косову него и у Топлици, Јабланици и даље све до Алексинца и Ниша. На територији Старе Рашке захватили су дио Рожајског краја (нахије Трговиште) и источне дјелове Тутина и Новопазарског краја.¹³ Прираштај је био стални велики, простор је постајао тијесан за увећано становништво, па су брђани током XVIII вијека почели да се пресељавају и у удаљене, ниже и плодне области. Јован Цвијић је утврдио извјестан циклус у тим мирним сеобама: "Свакој јачој миграцији претходио је такав прираштај становништва који се свршавао пренасељеношћу планине; средства за живот у атару једног племена постајала су недовољна. Поједине

^{11а} Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 259-260.

¹² А. Јовићевић, *Плавогусињска обласи*. Полимље, Велика и Шекулар, Насеља СЗ, књ. X, Београд 1921, 166-472.

¹³ Ј. Томнић, *О Арнаућима у Сјарој Србији*, Београд 1913, 66-68; М. Лутовац, *Рожаје и Шћавица*; М. Дашић, *Васојевићи од њомена до 1860. године*, 233-235.

породице одлазе из села и пењу се из долина на планине и висоравни; ту су имале катуне које претварају у села; упоредо с тим пењу се катуни и зона сточарских кретања; постају нови катуни и на већим висинама. Том кретању навише постављена је природна граница, и оно се мора зауставити. За то вријеме се врши исељавање..."¹⁴

Јован Цвијић, проучавајући и миграције становништва на Балканском полуострву, настојао је да дубоко проникне у њихове узроке, вријеме, правце кретања исељеника и посебно у њихово прилагођавање у новим срединама. Нарочиту пажњу је посветио снажењу и ширењу Брдских племена, утврдивши да су, и поред сталног исељавања које је текло од XVII до друге половине XIX вијека, Васојевићи, Кучи и Дробњаци успјели да се формирају у "највећа динарска племена". Ослањајући се на сопствена истраживања, као и на етнографска испитивања својих сарадника: Б. Лалевића, И. Протића, Ј. Ердџановића, С. Томића, П. Шобајића, А. Јовићевића и других. Цвијић закључује да су борбена динарска племена временом успјела да потпуно асимилирају или прогнају остатке старог романизованог сточарског свијета: Маџура, Кричана (Кричкова), Матаруга, Мугоша, Ђића, правих Влаха, па и остатака "неког старог становништва које се зове *Лужани*." "Асимиловали су и оне групе које су се прикључиле неком јачом српском братству, примивши његове обичаје и погледе и укрштајући се с њим женидбеним везама."¹⁵

Процес асимилације и претапања био је нарочито интензиван у областима племенске организације у доба турске владавине. Сточарски елемент у томе процесу је предњачио. Он се брже и намножавао, јер је биолошки био јачи, издржљивији од ратара који су били, у рајинском положају, подвргнути грубој експлоатацији. Намножавање у племену диктирало је проширивање дотадашњег атара, због чега је често долазило до љутих борби међу племенима, које су се понекад завршавале правим истребљењима, најчешће "ради проширивања територије за пашу..." Тако су временом запосједнути сви колико-толико погодни планински простори, али ни они нијесу могли да обезбиједу довољно прехране стоци. "Побеђена племена и групе - каже Ј. Цвијић - морале су се исељавати, и то у првим временима не на даљину, већ у суседне или ближе области..." Због великог прираштаја становништва и све мањег простора за сточарење у брђанским племенима, већ од XVIII вијека, масовније се пресељавају поједини родови и групе у удаљене, ниске и плодније крајеве.

¹⁴ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд, 1966, 153.

¹⁵ Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва* (Сабрана дела), књига 4, Београд, 1987, 175.

Р. Вешовић каже да су се стари Васојевићи бавили много више сточарством него у вријеме између два свјетска рата када је он испитивао ово наше највеће племе. "Било је домаћина који су држали на неколико стотина оваца. Али је зими нарочито, ако би снијег дуже трајао, исхрана стоке била отежана, јер су садашње ливаде биле већином под шумом не окрчене, те није било довољно сјенокоса за добијање сијена. Васојевићки чобани су онда, као и већина сточарског становништва динарских површи те су окренуте према панонском басену, селили се са стоком у предјеле око Саве и Дунава; они су се као остали Рашани и Брђани кретали, ко за Србију, ко за Босну и Босанску Посавину".¹⁶ О прејављивању сточара из Лијеве Ријеке и лимских Васојевића и Аса у Србију и Босну ради зимске прехране казује народно предање. У епској пјесми "Бој на Тари" љеворечки чобани се жале, на свом договору, што нијесу прејавили овце на зимовник у Босну.¹⁷ Из области Горњег Полимља и "Асе Гусињске" поједини сточари прејављивали су своја стада у јужно Поморавље, источну Србију, а зимовали су и око Видина.¹⁸

С намножавањем становништва увећавало се и сточарство Брда и Херцеговине. Сточари Васојевића, Дробњака, Пиве, Бањана, Шекулара и других племена удруживали су се и гонили стоку у Србију, Босанску Посавину и Семберију. Обично је по 15 чобана ишло заједно са својим стадима. Између себе бирали су старјешину који се звао ђехаја.^{18a} Ђехаја је опет бирао погодна друштво: "Непогодни и смутљиви другови су одбијани." Обично је сваки чобанин тјерао на зимовник више од 100 оваца. У буљуку једног ђехаја обично је било од 1.500 до 2.000 оваца. А. Јовићевић је забиљежио да су чобани из Плавско-гусињске

¹⁶ Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево, 1935, 162.

¹⁷ Пјесма казује: "Састало се тридесет чобана / на широку Радојеву Луку /. О свачему зборе и говоре, / а највише о својим овцама./ У ливаде не роди сијено, / а не дође од мора трговца, / да ми бјеле овце продајемо, / а у Босну не јависмо овце / да ми тамо презимимо зиму"... (Збирка Н. Шаулића, *Српске народне пјесме*, Вуковар 1923).

¹⁸ М. Лутовац, *Сточарство на североисточним Проклејијама*, Београд 1933.

^{18a} Један огранак ("трбушчић") братства Мартиновићи из села Краља и Краљских Бара (Андријевички крај) зове се *Ђеовићи*. Сачувано је предање да су њихови преци били познати сточари, да су своја стада ("чувало их је и до тридесет паса") гонили на презимљавање у Поморавље, у Босну, и "сто Дунава" и то редовно. Један од њих је - вјероватно Радоња (син родоначелника Мартина а можда и Радоњин, син Вукота) - био угледан и веома уважаван међу сточарима, па је често биран за ђехају. Тај је назив носио дуго и под њим је и познат, тако да му је он био скоро замијенио крштено име. Тај му је назив прихваћен и у завичају, али будући "туђица", подвргнут је "прилагођавању". Тако је од ђехаја настао хипокористик *Ђехо*, па је као посве стран и рогобатан и глас *х*, те је коначно настало и остало име *Ђео*, по коме су потомци и добили уже презиме *Ђеовићи*. (По казивању Вељка Мартиновића, једног од потомака *Ђеових*).

области тако удружени подједнако радили, а "онај чобан, што је имао својих оваца више од равног дијела, давао је у друштво на сваку прекобројну овцу по 100 пара (2 1/2 гроша), те је тако сваки чобан са мањим дијелом сопствених оваца примао за недостатак до равног дијела по 100 пара на сваку овцу." Чобани који су зимовали у Босни, давали су по два гроша пореза на овцу.¹⁹

Ћехаја је представљао чобанску дружину код власти, куповао је сијено и со за стоку, брашно и друге намирнице за чобане, старао се и о другим потребама. Чобани су били дужни да се покоравају ћехаји, а он је имао право да их и покара за пропусте; недисциплиновани чобан наредне године, по правилу, није приман у дружину. С друге стране, ћехаја се трудио да буде правичан и да задовољи чобане "јер идуће године не би могао скупити друштво". Бити ћехаја "сматрало се чашћу". Занимљиво је да су чобани "носили собом черге, налик на чергашке, под којима би провели зиму." Појединци су, међутим, узимали у најам и кућу у којој су зимовали. Стока је лежала на отвореном пољу, обично на ливадама, њивама и воћњацима, па су од тог торива власници имали знатне користи. Стога сточари нијесу плаћали никакву пашарину; у Посавини и свој Босни чобани су радо примани. Свака чобанска дружина водила је са стадом по 5-6 паса, који су осигуравали сточарски логор од хајдука, лупежа и вукова.²⁰ Сточари са горњег тока Лима су "удружени терали стоку најприје у Мораву."²¹ О томе постоји још увијек жива традиција у Васојевићима, а потврђују је и писани подаци. У једној пјесми се опјевају догађаји и личности из овог племена из средине XVIII вијека, везани за прејављивање стада на зимовник у Моравску Србију:

"Знаш ли мајко, није давно било,
Кад јављају из Мораве овце,
Три хиљаде бијелијех брва,
Три хиљаде, тридесет чобана,
Пред свијема Куштрин чобанбаша,
На глави му капа од курјака,
А за капом моравско цвијеће."

Сточари са горњег тока Лима под именом "Арнаути" помињу се у близини Београда на обали Дунава око Гроцке, за вријеме аустријске окупације Србије 1718-1739. Први српски устанак затекао је знатан број сточара на зимовнику у Шумадији, Поморављу и Мачви. Сваки

¹⁹ А. Јовановић, *Плавско-џусињска обласћ*, 396.

²⁰ Исто, 396-397.

²¹ М. Лутовац, *Иванградска (Беранска) кошлина*, 78.

чобанин је дојављивао најмање до 100 брава, а уз њих и нешто друге стоке - коња и коза. Устаници су у почетку устанка у 1804. године узели Ђуровићима из Плавско-гусињске котлине око 1.500 оваца које су зимовале у Мачви, па су се Ђуровићи "с мачугом на рамену", без оваца, вратили у Гусиње, "гје су им сакупили око 300 оваца." И Карађорђе је у мају 1804. године дао војводи Миленку Стојковићу "више од 10.000 оваца, које су се у Пожаревачкој Нахији, као арнаутске на храни затекле, да подијели војсци".²² Касније је Карађорђе, међутим, издавао строге наредбе да се не чине сметње сточарима из Васојевића и других брдских и херцеговачких племена када ради зимовања долазе са својим стадима у Србију.²³

У архивским списима из времена прве владе кнеза Милоша Обреновића има више података који се односе на сточаре из Васојевића који су зимовали у Србији. У тим извјештајима се каже да су у округе Ужички, Моравски, Крагујевачки, Пожаревачки и Смедеревски зимовали са стадима чобани из "Асе Гусињске", "Гусињске нахије" (Васојевића). Мјесно становништво их је називало "Арнаутима", можда због ношње која је била готово истовјетна са ношњом сусједних Арбанаса, а и по томе што су читава "Гусињска нахија", која је обухватала Гусиње, Плав, Васојевиће, Велику, Шекулар и Равни Хас (Будимљанску жупу) све до Бихора, па и шири простор, називани "Арнаутлуком". Да ти сточари нијесу били "Арнаути" него Срби јасно се види из њихових имена: Мато Томовић, Урош Радев, Ника, Марко Вуксановић, Никола Ђурђевић, Периша Радојевић, Нико Радуновић, Божо Смаиловић, Тома Ђуровић, Никола Вуксановић, Вуко, Јован, Лазар, Никола Вуканов, Ђоко Бошковић и други.²⁴ Међу сточарима из Васојевића и других племенских заједница из Лимске долине било је и муслимана који су прејављивали стада на зимовник у Србију, али послије признања кнежевине Србије 1830. године од стране Порте и султана, они су били упућенији на Босну.

Сточари из Васојевића и других сусједних крајева, осим што су се одијевали слично Арнаутима и другим муслиманима, узимали су каткад и муслиманска имена "да би лакше прошли кроз муслиманске крајеве". Било је удруживања и са понеким Арбанасима или домаћим "Турцима", муслиманима, сусједима, да би с мање опасности пролазили кроз густо насељене муслиманске крајеве. Обично су се на путу преко Новопазарског санцака или долином Лима према Вишеграду и

²² А. Јовићевић, *Плавско-гусињска обласћ*, 398.

²³ Наредбом од 13. маја 1813. године, бр. 1525, Карађорђе препоручује: "да капетан Ђорђе Симић слободно Арнаутима дозволи, да долазе до наше стране са стоком и нико да их не задева". (Гласник С.Г.Д. св. 3-4, 287).

²⁴ Тих. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924, 185-186; М. Лутовац, *Иванградска (Беранска) коњина*, 78.

Источној Босни казивали као "плавскогусињски Турци или становници Хаса", а онамо гдје им је било "згодније пролазили су под именом Арнаута", будући да је било чобана који су знали и арнаутски језик. У Босни су ови сточари "пред Турцима свој језик називали 'нашки' или 'бошњачки' по примјеру Турака у Санцаку".²⁵

У Архиву Србије има писаних података да су људи из Васојевића у доба владавине кнеза Милоша "још преко љета долазили и куповали сено и наново се враћали за стоку" да би је прејавили у Србију на зимовник. Тако у једном извјештају старјешина Пожешке нахије Васа Поповић пише кнезу Милошу да је код њега долазио из Васојевића син војводе Лакића Кастратовића и тражио да му се овце приме на зимовник. Иначе, из времена од 1815-1839. године има више података о сточарским кретањима из Васојевића и Полимља на зимовник у Србији. Кнез Васа Поповић у једном другом писму извјештава кнеза, Милоша Обреновића, како су дошли пријатељи из Васојевића да траже жита и ливаде, односно сијено, јер је у њиховом крају суша и слана веома тешко погодила љетину. У једном опет трећем извјештају В. Поповића стоји како је у Пожешкој нахији краће вријеме боравио ћаја Урош из Васојевића (села Велике) и да је привјенчао једну тек удату жену за свог чобанина, па моли господара Милоша да се заузме код свога пријатеља Ђул-бега, гусињског капетана, да ову жену поврати своме мужу. У четвртом извјештају се говори да су из Хаса (касније Доњи Васојевићи) дошли и населили се Радисав Лекић са женом и пет синова и Вуксан Годорић са сином и двије неудате ћевојке.²⁶

Иако је кнез Милош Обреновић одобравао долазак сточара на зимовник из Васојевића, Брда, Дробњака, Пиве, Бањана и других племена, ове везе су слабиле због успостављања политичких граница, несигурности на путовању и све масовнијег насељавања Србије из области под турском влашћу и из области данашње Црне Горе.²⁷

Јован Цвијић је тачно запазио да је "постављена граница између Србије и Турске" условила да су према Србији готово "престала сточарска кретања са највиших површина".²⁸ Изјављивање стоке на љетње испаше, међутим, никад није престајало; издиг или изјавак у планине свуда се одржао. Светозар Томић је описао такозвано буљукчијско сточарење, за које каже да је карактеристично за Пиву, Дробњак и сусједна племена, мада је оно било распрострањено и на другим прос-

²⁵ Р. Вешовић, *Племена Васојевићи*, 62-63.

²⁶ Државни архив Србије. Грађа, књ. III. Књажевска канцеларија, прва књига, Нахија Пожешка 1815-1839, писма бр. 90, 100, 124, 508.

²⁷ М. Дашић, *Васојевићи од њомена...*, 327-362. Тамо су саопштени релевантни извори и историографска литература.

²⁸ Ј. Цвијић, *Балканско пољоуспрво*, 259.

торима Херцеговине и Црне Горе. Наиме, кад једно домаћинство, кућа, има стадо, буљук од 100 до 500 оваца, не тјера их на зимовник у равнице и удаљене крајеве, већ спрема сијено за њихову зимску прехрану у свом селу. Но, како није било довољно сијена, сточари кад падне први снијег "јаве овце у ровине" по брдима и пољанама, гдје је мало снијега или га је вјетар однио у сметове, и чепркањем налазе "живу траву", коју чобани називају бусином. Овце могу остати у ровинама до Божића или најкасније до Св. Саве, а онда се прехрањују сијеном, а у појединим крајевима и листом који је осушен и стрпан у стогове Цвијић каже да сточари гледају "да овце остану што дуже око села, због гнојења њива, и зато се издиже у планину махом доцније, тек на Петровдан. Али како мало после тога датума почиње кошење ливада и плашћење сена, то са овцама остану само млади чобани или пастирке..."²⁹

Сточари из Васојевића и њиховог сусједства последије успостављања границе између Турске и Србије (1830-1833) више се окрећу ка Босни, која је, као и овај дио данашње Црне Горе, чинила и даље саставни дио Турског царства. Но, будући да је Босна била удаљенија, сепутнија, па и сиромашнија зимском испашом од Србије, а уз то и бројније насељена муслиманским становништвом, православни сточари су се до 1878. године само изузетно одлучивали на прејављивање стада у Семберију, Босанску Посавину, или Крајину. Знамо да су онамо радије одлазили сточари муслимани. Већ је речено, да би били што безбједнији, са муслиманима су се често удруживали православни сточари и узимали муслиманска имена. Јевто Дедијер је забиљежио да су му причали сељаци села Теочака на сјевероисточној Мајевици да су код њих долазили на зимовник сточари "Арнаути" из Гусињског краја, а међу њима је било муслимана и католика и православних Бајића.³⁰

Аутор ових редова истражујући Шекулар дошао је до података да су стари сточари овог племена такође прејављивали стада оваца у Босну и да су зимовали у Босанској Крајини. Неки од њих су се тамо трајно населили. Такав је случај са Дашићима у Саници. Изгледа да су неке од тих породица Дашића за вријеме Босанског устанка 1875-1878. године прешле на територију Аустро-Угарске и да су се населиле у Бук-овици. Ондје их је све до прије осам година било 7-8 кућа, а неки су се

²⁹ Исто, 220.

³⁰ Гласник С.Г.Д., св. 3-4; А. Јовићевић, *Плавско-гусињска област*, 397-398. - А. Јовићевић пише да су му почетком XX вијека памтише из Плавско-гусињске области, Велике, Полимља и Шекулара причали да су "Арнаути" из ових крајева, прије четрдесет година, када су зимовали у Босни, оставили у селу Кришковцима на Врбасу "нарочиту врсту оваца, које се зову 'руде'". - Ј. Дедијер је нашао да су ти Арнаути раније долазили на зимовање у село Тарчин код Сарајева и да је ту "једна муслиманска породица" за "вазда остала и од ње су данашњи муслимани Арнаути у селу Корчи" (Гласник С.Г.Д., 3-4, 55-56).

јављали као становници Книна. Јово Дашић је био у Книнској Крајини у годинама пред распад претходне Југославије (СФРЈ) и политички функционер. Сви они знају да су прије Велике источне кризе (1875-1878) и окупације Босне од стране Аустро-Угарске овамо дошли негде "из Шекулара". Дашићи у Саници све до грађанског рата 1992-1995. године бројали су више од десет кућа, а неки су се 1946. као колонисти населили у Војводини.³¹

Традиција зна и за друге крајеве Босне (око Тузле и Брчког) у којима су зимовали сточари из Полимља и његовог сусједства. За разлику од Србије, сточари су у Босну ишли од велике невоље, обично они који су имали велика стада која нијесу могли презимити у својим селима; сиромашнији су онамо одлазили само у годинама велике суше када су страдале ливаде и када није било другог излаза. Прејављивање у Босну обично је почињало око Томиндана. Путовање са горњих токова Лима, Ибра и Таре обично је трајало 20-30 дана, а повратак 40-50 дана, јер су чобани јагњад од умора чували. Повратак је почињао у априлу, а на завичајне планине стизало се средином маја и доцније. На зимовнику чобани нијесу лучили (одвајали од оваца) јагњад нити су музли овце, па су "јагњад долазила тако угојена, да се по величини нијесу разликовала од оваца". Јагњад су могла "тегнути и по 30 килограма". Чобанска удружења, предвођена својим старјешином - ђехајом, знала су тачно правац свог кретања, мјеста преноћишта и мјеста гдје ће са стоком преноћити. Наравно, сваки буљук је ишао одвојено и на растојању да се не би помијешали. Ондје гдје се једно сточарско друштво намјестило на зимовник, друго му није смјело правити сметње у атару испаше.³²

Прејављивање стада из Брда и Полимља у Србију и Босну било је скопчано с доста ризика и тешкоћа. Дешавало се да Турци пљачкају њихова стада. Те невоље су нарочито пратиле сточаре Васојевића и других сусједних племена. Пивљанима и Дробњаџима због близине Босне спуштање низ Дрину било је нешто лакше. Тако, због пљачкања сточара 1862. године главари из Доњих Васојевића су се жалили црногорском дипломатском агенту у Скадру Јовану Вацлику и молили га да се заузме код скадарског везира да им се врате опљачкане овце и друге ствари, а кривци казне. У жалби се каже да су Турци васојевићким чобанима опљачкали 461 брава, 93 оке скорупа, 14 ока соли, 3 коморе и 3 јапунце, којима се чобани зими огрђу. Учинили су то "зликковци турски" и поред тога што су чобани "платили за зимницу 2.612 гроша".³³

³¹ Казивање аутору овог рада 1987. године инг. Живка Дашића радио и живио у Карловцу.

³² А. Јовановић, *Плавско-џусинска област*, 397.

³³ М. Лутовац, *Иванградска (Беранска) кошлина*, 79.

И поред несигурности, сточари црногорских Брда су прејављивали стада у Босну све до Велике источне кризе (1875-1878). Послије аустроугарске окупације Босне није било никакве могућности да сточари са ових простора одлазе онамо са својим стадима. Сточари из Књажевине Црне Горе, као и они из области под турском влашћу, све до устанка у Херцеговини и Васојевићима 1875. повремено су јавили стада у Србију, али уз пасоше и препоруку својих влада. Милош Велимировић свједочи да је у јесен 1874. године, када је због велике неродице жита народу пријетила глад, а још слабијег рода сијена на помолу био и помор стоке, излаз тражен у масовном прејављивању стоке у Србију и Босну. Велимировић је те године, по налогу Цетињског двора, ишао у Сјеницу да визира 74 пасоша ("да се кајите") ради преласка чобана из дијела Васојевића који су припадали Црној Гори у Србију и Босну. Турске власти Новопазарског санџака су изашле у сусрет црногорској влади и одобриле свим чобанима са територије Црне Горе прејављивања стада преко њене територије у Србију и Босну. Занимљиво је истаћи да су се прије Велимировићевог одласка у Сјеницу Милован Лекић и Милета Вуков, главари Горњовасојевићког одласка у Сјеницу Милован Лекић и Милета Вуков, главари Горњовасојевићке нахије из Началства су се у Андријевици обратили Сенату 23. септембра 1874. с молбом да се учини "начин" с пашом сјеничком "споради ђумрука нашу стоку што узимају која јави у Босну и Србију..." Наиме, турске власти су наплаћивале по два гроша ђумрука на свако сточно грло, што је било много, па се Началство на то жалило Сенату, истичући, између осталог, и ово: "... заиста остати живи не можемо ни на који начин, јербо ово узима Турска, а особито и Србија". Будући да су турски царински органи изјављивали чобанима из Горњих Васојевића да би их ослободили ђумрука ако би добили "писмо од ваше стране", тј. од Сената, ови главари су молили да се такав захтјев упути сјеничком паши, јер су црногорски сточари, као и они из Доњих Васојевића, Колашина и Затарја, били принуђени да овако масовно прејаве стоку на зимовник у Србију и Босну.³⁴

О томе да ли је и српска влада ослободила црногорске поданике ове царинске дажбине о којој пишу васојевићки главари немамо доказа. Али се сигурно може рећи да је то масовно спуштање сточара из црногорских Васојевића и сусједних области на зимовник у Србију и Босну било диктирано великом нуждом да би се спасио сточни фонд од уништења, и да је било последње у XIX вијеку. Јер, већ од средине

³⁴ Архив Црне Горе, Цетиње, Сенат, бр. II, док 246, Милован Лекић и Милета Вуков - Сенату, Андријевица, 23. септембра 1874; М. Дашић, *Политичке и социјалне приједлоге сељачког устанка у Горњем Полимљу 1875.* у Зборнику "Стогодишњица црногорско-турског рата 1876-1878", ЦАНУ, Титоград, 1978, 98-99; М. Ђемовић, *Васојевићи*, 390-391.

идуће године (почетком јула 1875) дошло је до избијања масовног устанка у Херцеговини и Босни, па су се устаничко врење и борбе распламсали и у Васојевићима, Потарју и Затарју, усљед чега су затворени путеви и ка Босни и Србији. Тако је од онда Лимска долина, која је била погодан правац којим су се више вјекова кретали и спуштали сточари са стадима и климатски топлије и сточном пашом богатије области, постала из политичких разлога затворена и непроходна.

Све до аустроугарске окупације Босне (1878) Плав, Гусиње, Велика, Шекулар, Полимље, Доњи Васојевићи, Бихор, Потарје, Затарје, Пива и Дробњак обиловали су стоком, нарочито овцама. Послије повлачења нових граница између Турске и Црне Горе и окупације Босне и Херцеговине, од стране Аустро-Угарске, настале су и за црногорске сточаре и за оне из крајева који су остали под Турском веома тешке прилике. Дотадашње *буљчијско сјочарење*, које је било распрострањено у Васојевићима и сусједним племенима Брда, свело се на најмању мјеру. Раније су чобани јавили буљуке од 200 до 300 оваца, поједини сточари су имали стада и од 500 до 1.000 и више оваца, под крај XIX и почетком XX вијека стада су бројала највише до 200 оваца. Већина некада богатих сточара свела је своја стада на 30 до 100 оваца, односно држали су онолико колико су могли прехранити у селу.³⁵ Осим престанка сточарских кретања због нових политичких граница према удаљеним мјестима, на смањење сточног фонда утицало је и то што су се смањивали и љетњи пашњаци и ливаде у интересу напредовања земљорадње.³⁶

На смањење сточарства у Васојевићима утицало је и то што су Клименти и Руговци почели јаче притискивати њихове планине: Мургаш, Цмиљевицу, Капе и Шекуларску ријеку, које су повлачењем источне црногорско-турске ганице остале у Турској. Руговци су нарочито за вријеме црногорско-турског рата 1876-1878, када је становништво из Доњих Васојевића избјегло у Црну Гору, запосјели све планине, па чак и опустјела села на десној страни Лима. Остали су Руговци на овом привремено напуштеном простору све до спровођења у живот одредаба Берлинског конгреса (1878), које су се тицале повлачења нове границе Црне Горе и Турске у области Васојевића. Али, ни послје 1878. године, када је Порта, под међународним притиском, била принуђена да омогући избјеглом становништву повратак у своја насеља и да му гарантује правну и имовинску сигурност, Руговци се нијесу за дуго повиновали наредбама да се повуку из сред-

³⁵ М. Луговац, *Иванградска (Беранска) коћлина*, 79

³⁶ М. Луговац, *Сјочарство на сјевероисточним Проклеђијама*, 26-27; Исти, *Иванградска (Беранска) коћлина*, 9-80; М. Барјактаровић, *Ругова и њено становништво*, Београд, 1960, 167; М. Дашић, *Васојевићи од њомена до 1860. године*, 549, 611-612, 639-647.

њих и високих планина, што је доводило до повремених сукоба око испаша, а та борба окончана је тек Првим балканским ратом.³⁷ Трагови борбе вођене између српског становништва, с једне и Руговаца, с друге стране, видљиви су све до данас по многобројним гробовима и мраморју изгинулих чобана и косача на поменути планинама.

Борбе за планине и пашњаке вођене су између српског и муслиманског становништва из Ругове на Мокрој планини и за ливаде у Шекуларској ријеци. Иначе, Шекуларци су били раније познати по богатству стоком, имали су простране и бујне планине: Планиницу, Влашић, Барице, Мокру, Јаворак, Глођију, Шекуларску ријеку, Сјекирицу, Приједо и Брајеницу. Више од 200 година шекуларско племе било је принуђено да води тешке борбе са Климентима и Руговцима, који су настојали да им освоје планине. Неке шекуларске планине Клименти и Руговци ипак су освојили, што је утицало да се Шекулар стијесни и да његов сточни фонд опадне. У XVIII и првој половини XIX вијека шекуларски сточари су своја бројна стада прејављивали на зимовник у Србију и Босну, неки чобани су се спуштали у источни дио Косова, око Биничке и Јужне Мораве, гдје су подизали зимска станишта, а касније су многи тамо преселили и породице и стално се населили. А. Јовићевић је почетком XX вијека испитујући Шекулар тачно запазио да је двострука борба "с Климентима и Турцима трошила" снага у Шекулараца и угрожавала њихов живот и опстанак, "те су се иселјавали у друге крајеве". Према предању, шекуларски сточари су прејављивали своја стада на зимовник и у подунавску Бугарску, стизали су до Видина и других мјеста сјеверне Бугарске. Појединци су чак преселили породице у Бугарску. И Шекуларци насељени у Крушевачкој Жупи и на источним падинама Копаоника првобитно су се онамо спуштали као чобани са својим стадима на зимовнике. Све је то имало утицаја на отпорну снагу племена Шекулар. Његова снага је "постепено слабила" и због тога је "био у сталном опадању", економско стање му се реметило, особито од времена Велике источне кризе, кад је доживио турско разарање и уништење сточног фонда који је био ослонац за животни опстанак његовог становништва.³⁸

Устанци у другој половини XIX стољећа, борбе с Руговцима и Климентима, затим повлачење црногорско-турске границе 1878. године која је пресјекла племенску територију, директно су били од утицаја на слабљење економске моћи овог племена. Јер, са губитком планина, тачно је запазио А. Јовићевић, више није било као раније "потребних услова за живот" овог малог старог српског племена коме је "сточарство било главно занимање". Већ од средине XIX вијека, а особито

³⁷ А. Јовићевић, *Плавско-џусињска обласи (Шекулар)*, 558-589.

³⁸ Исто.

то послје 1878. године, становништво Шекулара је било принуђено да се више окрене земљорадњи, крчило је шуме и ливаде претварало у оранице, а мање гајило стоку, јер су остали без знатног дијела планина за лјетњу испашу, па и ливада за кошење траве за зимску исхрану. Шекулар ће тек послје успјешно окончаног Балканског рата (1912) поново доћи у посјед својих планина, али је Први свјетски рат спријечио опоравак сточног фонда. Напротив, ратне прилике, окрутни аустроугарски окупациони режим, стално купљење реквизије у стоци, као и друге репресивне мјере окупаторских војних власти према становништву због освете за држање и чување шекуларских комита - учинили су да Шекулар дочекао ослобођење у крајњој немаштини и биједи. Између два свјетска рата сточарство се донекле опоравило, али је Други свјетски рат не само зауставио његов напредак него и изазвао његово поновно тешко опадање.³⁹

Промјене настале послје 1878. године: престанак прејављивања стада са црногорских планина у Србију и Босну, стјешњавање пашњака повлачењем нових граница између Црне Горе и Турског Царства, претварање ливада у оранице и окретање земљорадњи - битно су утицале не само на смањење броја него и појединих врста стоке. Већа стада оваца постала су много рјеђа, јер 100 и више брава могли су имати само они домаћини који су имали простране ливаде, а таквих није било много. Јован Цвијић, концем XIX и почетком XX вијека, на својим истраживачким путовањима по црногорским планинама, могао је да констатује да је било крајева с "ослабелом сточарењем" и да су се тамо селјаци удруживали - сакупљали своја мала у заједничка велика стада оваца у циљу издига на високе планине.⁴⁰

Посљедње двије деценије XIX и прве XX вијека учиниле су да се, с друге стране, повећа гајење говеди и коза. За козу је било више и повољнијих услова у оним крајевима гдје је преовлађивала листопадна шума, која јој је пружала главну храну. Због тога је већина

³⁹ Када је у лјето 1941. године створена "Велика Албанија" под окриљем фашистичке Италије, у њене границе ушле су све планине источно од вијенца Чакор, Ваганица, Мокра, Јаворак, Капе калударске. На катуне Шекулара и Роваца у Глођији и Шекуларској ријеци, у другој половини јула 1941, напали су Руговци, потпомогнути шиптарским снагама из Метохије и италијанске војске, попалили све лјетње станове, куће и стаје. Граница "Велике Албаније" повучена је истом граничном линијом која је чинила границу Црне Горе и Турског Царства 1878-1912. године. Са губитком пространих пашњака и ливада за кошење поново је дошло до наглог смањења сточног фонда и осиромашења становништва Шекулара. Из познатих разлога није дошло до оживљавања сточарства у Шекулару, као ни у другим крајевима Црне Горе, ни послје завршетка Другог свјетског рата.

⁴⁰ Ј. Цвијић, *Балканско пољопривредно...*, 220, М.Васовић, *Јован Цвијић о просјорним разноликостима Дурмитора и животиу Дурмитораца*, Дурмиторски зборник 2, Жабљак, 1997, 257-258.

домаћинстава из сјевероисточних крајева Црне Горе прешла на држање коза, које су давале доста млијека а било им је много лакше обезбиједити и лјетњу и зимску прехрану него овцама. М. Лутовац каже да је коза све до 1912. године била најмногобројнија домаћа животиња у Беранској котлини,⁴¹ која је прије 1878. била позната по овчарству. Повећао се и број говеда, преовлађује стајско сточарење. На то је утицало и напредовање земљорадње, пошто се говече храни не само сијеном него и сламом и шашом ("талом") од кукуруза. Стајско сточарење је омогућавало да се оранице ђубре и боље дају приносе.

Када је ријеч о области Васојевића и сусједних крајева, ваља рећи да су послје ослобођења од Турака 1912. године настале промјене у сточарству.

Дошло је до опадања броја коза, а повећава се број оваца због проширења пашњака на планинама - сјевероисточним Проклетијама које су до тада биле у турској граници. Али, и поред тога што је за гајење овце било довољно планинских пашњака, није се могао повратити ни приближно број стада из раније прошлости, када се у сточарским предјелима Динарида, како каже Цвијић, "сеоски свет бави(о) поглавито овцом" и када је овчарство давало смисао и одређивало начин живота том свијету. Колико су сточари, на примјер, Дурмиторског краја, и не само они, држали до тог начина живота, говоре "свечани сточарски дани", којима су у Дробњацима дијелили годину и рачунали датуме.⁴² До сличних свечаности држали су сточари и других наших племена и крајева. Нарочито се у Васојећима, Шекулару и другим сусједним племенима држало до важнијих момената у одгајивању оваца: мркање, јагњило, лучење јагњади, прве муже, стриже, уздиг на планину и здиг са планине.⁴³

У прошлости сточарство сјеверне и сјевероисточне Црне Горе имало је велики значај у економији сваког домаћинства. Већ је речено

⁴¹ М. Лутовац, *Иванградска (Беранска) котлина*, 80.

⁴² Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, 226. - "Сеоски свијет који се бавио искључиво овцом бринуо је о њој као и о својој чељади. "... Свакој овци дају име, знају им особине, пазе на њихове болести и познају их, изгледа, боље него људске, лече их, помажу при јагњењу, познају по оку и покрету сваку њихову жељу. А овце слушају пастире, познају њихов глас, знају шта значи сваки покрет или удар њиховог штапа. Кад се јагње овце, често више десетина за једну ноћ, измешане, чобани збиља позна којој овци јагње припада. Овце и кућна чељад која се о њима баве, нарочито чобани, међусобно се потпуно разумију и воле се као чланови добрих породица... "Према сточарском календару: "Година почиње с јесени кад се овнови (празови) пуштају у овце, махом око Петроваче (14. октобра). Исто су тако датум у сточарском животу јагњила, у марту, кад се овце јагње; Ђурђевдан када се овце први пут помузу; Петровдан када је главни издиг у планину..."

⁴³ Р. Вешовић, *Племена Васојевића*, 63-67.

да се становништво тих простора бавило поглавито овчарством све док је било допуштено да се велика стада, буљуци оваца из ових крајева спуштају у топлије предјеле који су давали више зимске паше. Послије 1878. године, када је дошло до промјене политичке мапе Балканског полуострва, услиједило је опадање овчарства, а настале промјене су утицале на масовније гајење коза, говеди, коња, па и свиња. Но, временом су и товарни *коњ* и запрежни *во*, како се унапређивао колски саобраћај, почели да губе на значају (велики број транспортних животиња раније је био у вези са беспућем и сточарским начином живота). Коњи и запрежни волови су све до првих деценија XX вијека служили као једина транспортна средства, а у саобраћају између села и планине нијесу изгубили на значају ни данас у појединим крајевима Црне Горе.

*

* *

Сточарска привреда и сточарска кретања у прошлости утицали су на ширење патријархалне културе динарског сеоског свијета и снажење садржаја његовог друштвеног живота. Сточари су обогатили народно стваралаштво у најширем смислу тог појма. Они су били најактивнији ствараоци и носиоци изграђивања племенског друштва, његовог начина живота, обичаја и правних односа; упражњавали су и развијали култ предака, народних и вјерских празника, слава и других светковина. Пастири су били ствараоци епског пјесништва, добри гуслари, музикалнији од ратара, љепше су приповиједали, маштали и знали да организују разноврсне чобанске забаве, спортска и друга надметања. Сточари су у прошлости били богатији дио нашег сеоског свијета, угледни домаћини, јер се богатство једног домаћинства цијенило по броју стоке. У цјелини гледано, пастири су дали значајан допринос менталитету Црногораца. Били су чувари племенске етичности. Пастири, иако у већини неписмени људи, својим изванредним природним одликама, као што су: истинољубивост, тачност, племенско-етичко памћење (брижно чувано у свим изворним елементима), преносили су с кољена на кољено, на нове нараштаје, највише етичке принципе части и достојанства. Они су током више стољећа кретања по нашим просторима ширили патријархалну културу на средине и мјеста у која су повремено долазили и у њима боравили, али и понешто усвајали од културе тих средина. Њихова спуштања са планина к Јадранској обали, према удаљеним низинама Србије, Босне, па и крајева Бугарске, утирала су пут и сеобама трајног карактера.

Култура пастира и пастирског начина живота, иако је заокупљала многе наше испитиваче, а нарочито етнографску школу Јована Цвијића која је дала значајне научне резултате, чини се да још није довољно проучена, па та тема може бити предмет једног од будућих научних скупова ЦАНУ.

Academician Miomir Dašić

STOCK BREEDING AND DEVELOPMENTS IN STOCK BREEDING
IN NORTHERN AND NORTHEASTERN MONTENEGRO
FROM XVI TO XIX CENTURY

Summary

Stock breeding was the most important economic branch of Montenegro in the past. In the kasrtic part of Montenegro goat and sheep growing prevailed, whereas on northern and northeastern expanses - there was a more massive breeding of sheep, goats, cattle, horses and other animals. During the Turkish domination (XV-XIX centuries) stock breeding economy gained in significance, as compared to medieval period, because the stock breeding, in comparison to husbandry was less subject to taxation, as evidenced by Turkish regulations (katunname) from the end of XV to XVIII century. In this period the "katuns" (stock breeders' settlements) become increasingly numerous. Large pastures of present northern and northeastern Montenegro offered favourable potentials for growing a huge number of stock, especially sheep, which the stockmen took in flocks in late summer for wintering either in Moravska Serbia, Bosnia, even southwestern Bulgaria (around Vidin). That semi-nomadic (bi-regional) stock growing dominated until the creation of new national states on the Balkans - Montenegro, Serbia, Bulgaria, and it definitely ceased with Austrian Hungarian nation of Bosnia and Herzegovina and drawing of new borders according to the provisions of Berlin's Congress (1878).

Another form of stock breeding was the stable one. Transition to this type of stock growing depended of hay production and production of other forage. It was conditioned and limited by movements of stock breeders from summer to winter pastures for stock, respectively the sheep. For that reason at the end of XIX and beginning of XX century breeding of cattle, goats and horses was increased in all parts of Montenegro.

In the entire past of northern and northeastern Montenegro cattle breeding has had the most important role in economy of every household. Stock breeders were the wealthier social element of our village. Stock breeding and stock breeding economy had a great influence on establishing of tribal society in Montenegro, its customs, social life, patriarchal culture. Stock breeders have, due to their mobility and violence, significantly contributed to the enrichment of folk culture, epic creativity, pugnacity and ethical quality of our people in general.